

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

САВЧУК Варфоломій Степанович

**ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ
ДІЯЛЬНОСТІ ПРИРОДНИЧОНАУКОВИХ ТОВАРИСТВ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ, КРИМУ І БЕСАРАБІЇ:
ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.07 - історія науки та освіти

07.00.01 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Дніпропетровськ
1996**

00759676 (/)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Дніпропетровському державному університеті.

Офіційні опоненти:

1. Доктор історичних наук, професор ШВИДЬКО Ганна Кирилівна
2. Доктор історичних наук, професор БОРИСЕНКО Володимир Йосипович
3. Доктор біологічних наук, професор ПИЛИПЧУК Олег Ярославович

Провідна організація: Центр досліджень науково-технічного потенціалу і історії науки ім. Г.М.Доброва НАН України (м. Київ)

Захист відбудеться 10 квітня 1996 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 03.01.15 при Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, ДСП, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, університет, корп.1, ауд. 307.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий « » березня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Тутік Л. С.

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН Укр

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність проблеми. Питання організації науки і її віддачі у вигляді фундаментальних і практичних наукових результатів завжди знаходились в центрі уваги суспільства. Їх вирішення спирається на історичний досвід діяльності різних наукових структур, серед яких одними з найбільш активних були громадсько-наукові об'єднання.

Розглядаючи історію України XIX ст., Н. Полонська-Василенко поряд з визнанням заслуг численних наукових товариств, метою яких були дослідження минулого України в царині археології, історії, мистецтва, звернула увагу і на роль природничо-наукових товариств, в першу чергу товариств природознавців і дослідників природи. Відомий історик відзначала, що «праці всіх цих товариств, звичайно друкувалися російською мовою, наслідком їх діяльності залишилися сотні томів різних видань... Заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні»*. Діяльність вказаних товариств як самобутніх центрів розвитку природознавства у другій половині XIX - початку XX ст. є одним з найбільш цікавих і малодосліджених напрямків організації науки.

Актуальність даного дослідження зумовлена також і поверненням України до світового шляху розвитку науки, який передбачає значну різноманітність форм її організації. Така ж гілка організації науки як наукові товариства під впливом особливостей соціального розвитку нашого суспільства втратила чимало рис, які були їй певний час притаманні. Вивчення цієї самобутньої, самодіяльної форми організації науки, постає таким

* Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. - К., 1992. - Т. 2. - С. 382.

чином як певна історико-наукова проблема, повз яку неможливо пройти, якщо мати на меті подальший розвиток суспільної та наукової думки в Україні.

Історико-науковий аналіз становлення і розвитку громадсько-наукових об'єднань є актуальним як з точки зору осмислення пройденого шляху, так і з точки зору обґрунтування подальшого їх розвитку. Сучасні процеси оновлення, що відбуваються в суспільстві, дозволяють більш адекватно оцінити низку подій і явищ, що чинилися в розглядуваний період, об'єктивно висвітлити роль природничонаукових товариств в здійсненні фундаментальних досліджень, їх внесок в науково-просвітницьку діяльність, загальний культурологічний процес в Україні, а також ввести в науковий обіг нові джерела, які суттєво впливають на історичну оцінку діяльності товариств, їх перспективи.

Комплексне вивчення проблеми вимагає дослідження діяльності не тільки великих товариств дослідників природи, але й тих наукових громадських об'єднань, що знаходились в сфері впливу провідних товариств і в сукупній діяльності створювали інтегративну науково-організаційну основу формування цілісного «образу» науки.

Все викладене вище і зумовило предмет дослідження - діяльність природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії (регіонів, що на той час складали так званий Південь Російської імперії) другої половини XIX - початку XX ст. Це в першу чергу Новоросійське товариство дослідників природи (НТДП), Кримське товариство дослідників і аматорів природи (КрТДП), Бесарабське товариство дослідників природи і аматорів природознавства (БТДП), Миколаївське товариство аматорів природи (МТАП), Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб (КГК-ККГК), Катеринославське наукове товариство

(КНТ). Головними напрямками дослідження були процеси становлення і діяльності товариств, як особливої форми організації науки, наукова і культурна спадщина, еволюція і причини їх зникнення.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розкриття історичної ролі природничонаукових товариств Півдня України, Криму та Бессарабії як особливої форми організації дослідницької діяльності і їх внеску в науку, просвітництво і освіту, визначення їх місця в соціально-культурному процесі другої половини XIX - початку XX ст. Реалізація мети здійснювалась шляхом комплексного розгляду різноманіття їх організаційно-наукової, просвітницької, наукової і науково-педагогічної діяльності.

У відповідності з метою, що ставилась, були визначені конкретні завдання дослідження:

- з'ясувати ступень вивченості проблеми і стану джерельної бази;
- визначити загальні і специфічні закономірності формування і основні етапи розвитку вказаних товариств;
- висвітлити основні напрямки функціонування товариств і відтворити їх цілісну історію;
- здійснити аналіз фінансово-економічних умов діяльності;
- охарактеризувати взаємовідносини з самодержавством, органами місцевого самоврядування, буржуазією;
- з'ясувати роль товариств в організації наукових досліджень, розкрити організаційні форми об'єднання інтелігенції і наукової діяльності;
- розглянути культурно-просвітницькі і популяризаторські функції громадсько-наукових товариств Півдня України, Криму та Бессарабії;
- вияснити роль товариств в організації наукових установ, вис-

тавок, музеїв, фондів, конкурсів і т.ін.;

- розкрити структуру і зміст інформаційно-видавничої діяльності;

- вивчити і оцінити комунікативність товариств, їх взаємовідносини з подібними Російської імперії та Європи;

- з'ясувати їх роль у формуванні наукових кадрів, традицій, створенні і спадкоємності наукових шкіл;

- провести аналіз соціально-історичних причин еволюції природничонаукових товариств в період з 1917 по 1931 р.

Завдання ці вирішувались на підставі аналізу великого масиву архівних матеріалів і першоджерел, більшість з яких вперше вводяться в науковий обіг, а також з залученням численної спеціальної літератури.

Методи дослідження. В дисертаційному дослідженні були використані різноманітні методи історико-наукового аналізу: періодизація, порівняльно-історичний, статистичний, хронологічний тощо. В основу комплексного вивчення організації науки в товариствах в цілому був покладений історичний принцип.

Історіографія проблеми. Складність проблеми зумовила і рівень її розробки. Дореволюційна література складається з нечисленних ювілейних видань. Всі вони, як правило, охоплювали лише певний проміжок діяльності товариств і слугували важливим, але далеко не вичерпним матеріалом, інколи навіть з фактичними помилками.

Дослідження з історії наукових товариств, що мають загальноісторичний характер, оцінка їх місця в системі громадських організацій Російської імперії довгий час були відсутніми. Основоположними у цьому напрямку стали праці М. С. Бастракової (1968), О. Д. Степанського (1975, 1980, 1982), М. Г. Філіпова (1976), Т. П. Коржихіної (1981), О. В. Соболевої (1983), Г. Є. Пав-

лової (1990). В них наведено класифікацію наукових товариств, зроблено їх загальний огляд, розглянуто соціально-економічні позиції, висловлено погляди на роль в організації науки тощо. Дослідження в царині вивчення природничонаукових товариств довгий час велись мляво. В основному це монографії, присвячені діяльності вузькоспеціалізованих товариств, розташованих у Москві та Петербурзі. З універсальних природничонаукових об'єднань розглядалось практично лише Московське товариство дослідників природи. Це збіднювало можливості об'єктивного аналізу наукового і культурного розвитку Російської імперії як в цілому, так і окремих її частин.

Лише в останні роки з'явилися монографії, в яких розглядається діяльність природничонаукових та науково-технічних об'єднань в Україні та Прибалтиці. Серед них можна виділити монографії О. Я. Пилипчука, Р. В. Кучера та Л. Я. Конго, присвячені відповідно Київському товариству дослідників природи, Науковому товариству імені Шевченка та Тартуському товариству дослідників природи.

Вивчення ж діяльності певної сукупності природничонаукових товариств, значних економічно розвинутих і географічно виділяємих регіонів Російської імперії, що історично склалася, ніким практично не здійснювалося. А тим часом товариства Півдня України, Криму і Бесарабії апіорно можна розглядати як репрезентативний кластер, що дозволяє простежити загальні і специфічні закономірності організації науки. З цих товариств розглянуто нині лише БТДП в одній із глав монографії Н. О. Агасьєвої (1984). Відсутні в історико-науковій літературі дослідження, присвячені МТАП, КНТ, КГК-ККГК.

Відомості з історії розвитку окремих наукових проблем, з якими пов'язані імена багатьох видатних вчених - членів НТДП,

можна зустріти в працях О. М. Боголюбова, В. Й. Борисенка, Є. Я. Бахмутської, Л. Я. Бляхера, Д. С. Воронцова, Б. В. Гнеденка, І. І. Голотюка, С. О. Дахія, В. О. Добровольського, Г. Г. Кордуна, С. М. Кіро, Я. Ю. Корпуна, Ф. О. Медведєва, Ю. С. Мусабекова, Б. Н. Мазурмовича, Д. М. Новогрудського, О. П. Маркевича, В. І. Онопрієнка, Д. І. Поліщука, Г. І. Потапенка, В. П. Плачинди, Л. І. Рубенчика, П. М. Серкова, Ю. І. Соловйова, Я. І. Турченка, В. Р. Файтельберг-Бланка, Б. М. Фрадліна, Ю. О. Храмова, В. П. Цесевича, Л. В. Чеснової, В. М. Шовкопляса та деяких ін.

Однак лише незначна частина авторів розглядала внесок вчених в контексті діяльності природничонаукових товариств Півдня України, Криму та Бесарабії, зазначаючи прямий генетичний зв'язок їх досліджень з діяльністю НТДП або інших товариств (Н. О. Агасьєва, О. І. Барбарич та І. І. Погрібняк, Є. Б. Лейбман, Д. М. Мирський, І. І. Пузанов). В останні роки з'явилися праці з окремих аспектів просвітницької діяльності НТДП та КрТДП (Л. П. Депенчук, С. П. Руда, К. О. Черненко).

Відсутні роботи, що стосуються діяльності вказаних товариств в переламні моменти історії України - громадянська війна, перше десятиріччя Радянської влади. Вимагають додаткового дослідження питання еволюції наукових товариств наприкінці 20-х років, розпочаті змістовними працями Л. П. Депенчук та В. І. Онопрієнка, що відносяться до діяльності місцевих наукових товариств при ВУАН.

Аналіз стану розроблення проблеми свідчить, що вибрана тема дослідження в історико-науковій літературі спеціально не вивчалася. Певне відображення знайшли лише її часткові, окремі аспекти. Розрізнені фрагментарні відомості, розвідки не створюють цілісної картини діяльності названих товариств, завершеного уявлення про їх організаційно-наукову і просвітницьку

діяльність, внесок в науку і культуру.

Джерельна база сформувалася в процесі використання широкого кола матеріалів, значну частину яких репрезентували неопубліковані та маловідомі джерела, що зберігаються в більш ніж двадцяти архівах України та Росії.

До опорної групи джерел належали і матеріали періодичної преси. Їх важливість і значення як комплексу джерел впливають з праць О. Ф. Коновця, О. В. Санцевича, О. Д. Степанського, М. Г. Філіпова і знайшли підтвердження у нашому дослідженні.

Важливими джерелами виявились також офіційні видання Міністерства народної освіти, законодавчі і відомчі розпорядження, біографічні словники, окремі біографії і некрологи, звіти про вшановування членів товариств, їх праці і т. ін.

Неабияке значення мали опубліковані архівні матеріали, особливо листування видатних вчених. Їх нове опрацювання і аналіз у відповідності з проблемою, що досліджувалась, та в комплексі з іншими виявленими джерелами дозволили більш реально відтворити найважливіші етапи діяльності товариств.

Суттєву роль в розкритті багатьох напрямків діяльності громадсько-наукових об'єднань, що розглядаються, зіграли їх фінансові та наукові звіти, матеріали з організації наукових досліджень, установ тощо; доповідні записки і клопотання, протоколи засідань, щорічні звіти і, відповідно, офіційні відповіді, пропозиції і рішення, які приймалися за матеріалами, що надходили з товариств.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- дисертація є першим монографічним дослідженням за темою «Природничонаукові товариства Півдня України, Криму та Бессарабії (Півдня Російської імперії)»;
- проведено історико-науковий аналіз становлення, розвит-

ку та еволюції згаданих природничонаукових товариств, вперше реконструйована цілісна картина їх діяльності (кожного зокрема і у взаємозв'язках з іншими товариствами);

- виявлено нові аспекти, що розвивають уявлення про роль і основні завдання науки в Україні, Російській імперії у другій половині XIX - на початку XX ст. Обґрунтовано тезис про природничонаукові товариства як особливу форму організації дослідницької та просвітницької діяльності;

- вперше розглянута в повному обсязі організаційно-економічна сторона діяльності природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бессарабії, виявлено доповнюючі джерела їх фінансування, наведено нову оцінку економічних механізмів діяльності товариств;

- здійснено критичний аналіз і переосмислення вже опублікованих джерел, введено в обіг нові архивні матеріали, що дозволило переглянути неясні або неточно трактовані моменти діяльності товариств, висловити нові теоретичні положення і висновки;

- вперше розглянута діяльність вказаних товариств напередодні 1917 р. і під час громадянської війни, показана несумісність адміністративно-командної системи, що складалася наприкінці 20-х років XX ст., з принципами діяльності наукових товариств, в тому числі і природничонаукових товариств Півдня України.

- комплекс опрацьованих даних щодо сфер функціонування товариств Півдня України, Криму і Бессарабії дозволив вперше в повній мірі оцінити масштаби наукової, просвітницької, інформаційно-видавничої, педагогічної, громадської та інших видів їх діяльності, місце в системі громадських організацій.

- в цілісному вигляді сформульовані основи досліджень ді-

яльності наукових товариств з комплексним розглядом основних елементів: наукових кадрів, фінансової і матеріальної бази, форм і методів організації досліджень, кінцевого результату - наукового знання та просвітницьких здобутків, інформаційного забезпечення наукових досліджень та науково-популяризаторської діяльності, комунікативності і визначення позицій в суспільній структурі. В узагальненому вигляді це відкриває новий напрямок у вітчизняних історико-наукових дослідженнях.

Науково-практичне і теоретичне значення дослідження визначається тим, що дисертація є першою узагальнюючою працею з історії природничонаукових товариств Півдня України, Криму та Бессарабії (Півдня Російської імперії). При всіх своїх особливостях і специфіці вони є складовою частиною громадських організацій в цілому, історія організації, становлення і розвитку яких має суттєве значення для усвідомлення процесу формування громадянського суспільства. Досвід наукової, громадської, культурно-просвітницької діяльності природничонаукових товариств Півдня України міг би служити і практичним цілям організації самодіяльного громадсько-наукового руху як реального чинника громадського життя.

Результати дослідження мають важливе науково-практичне значення і в гносеологічному аспекті, в межах загальної проблеми розвитку громадсько-наукових організацій. В зв'язку з широким залученням нових і маловідомих джерел обґрунтованим виглядає і твердження щодо значення дослідження для архівної справи і в першу чергу для формування джерельної бази вивчення громадсько-наукових об'єднань.

Теоретичне значення роботи полягає у вивченні і установленні загальних закономірностей і найбільш суттєвих рис розвитку об'єднань дослідників природи і інших представників

Інтелігенції на репрезентативному, територіально виділеному масиві природничонаукових товариств.

Комплексний підхід з використанням різноманітних методів історичного дослідження значно розширив його змістовну сторону, дав низку нових результатів і дозволив виявити як загальні, так і специфічні закономірності розвитку науки в цьому регіоні. Історико-наукознавчий аналіз надав приклади організаційного оформлення діяльності вчених, інших представників інтелігенції шляхом їх консолідації, що може бути використане при розробленні загальних проблем організації науки.

Виділено новий тип природничонаукових товариств імперії, реалізований в умовах діяльності наукової громадськості України, що повинно знайти своє відображення в типізації природничонаукових і інших громадсько-наукових об'єднань в цілому.

Практична цінність і реалізація результатів дослідження.

Проведене дослідження і його результати дають реальне уявлення щодо можливостей подібних об'єднань, використання їх досвіду. Форми і методи функціонування, організаційно-економічні принципи діяльності можуть служити орієнтиром для вибору підходів і вирішення ряду питань сучасними товариствами, об'єднаннями, асоціаціями. Одержані результати доцільно використати при розробці спецкурсів з історії природознавства, історії науки, історії громадських організацій, історії України, загальної історії, краєзнавства, при підготовці праць з історії культури та організації науки, наукознавства.

Матеріали і результати проведеного дослідження використовуються в курсах лекцій з фізики, історії фізики на відповідних кафедрах Дніпропетровського університету, в науково-популярних виступах на телебаченні, в періодичній пресі, краєзнавчому клубі при обласній науковій бібліотеці, під час підготовки

до ювілейних заходів, довідкових видань. Результати дослідження знайшли втілення в наукових біографіях репресованих або незаслужено забутих українських вчених.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист.

- Сукупність високоорганізованих природничонаукових товариств Півдня України, Криму та Бесарабії (Півдня Російської імперії) репрезентує модель структурування діяльності громадсько-наукових об'єднань природничонаукового напрямку в Україні, Російській імперії.

- Комплекс організаційних форм діяльності найбільш значних природничонаукових товариств цього територіально обширного регіону, аналітичне вивчення динаміки їх фінансового стану однозначно вказують на чималу роль місцевих органів самоврядування як одного з основних чинників розвитку громадсько-наукових об'єднань.

- Наукові дослідження у другій половині XIX - на початку XX ст. мали явну тенденцію до самоорганізації, самодіяльності, ініціативи співтовариства вчених, які були направлені на об'єднання, створення інформаційних і наукових контактів, нових наукових структур, тісне співробітництво, залучення до наукової діяльності широких верств інтелігенції, що в кінцевому рахунку стало підґрунтям формування нових наукових напрямків і шкіл.

- Діяльність природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії в цілому розвивалась в рамках структури громадсько-наукових об'єднань Російської імперії, що складалася у другій половині XIX ст. Високий ступінь консолідації наукової інтелігенції Півдня України привів до появи нових організаційних форм подібних об'єднань.

- Ініціативні дії наукової громадськості мали значні успіхи у зв'язку з існуючими комплексами регіональних проблем, які

могли вирішувати і вирішували природничонаукові об'єднання. Культурно-просвітницька, популяризаторська діяльність, вирішення конкретних природоохоронних завдань, низка проблем природничонаукового і прикладного характеру, медичинське освічення, сільське господарство, середня і вища освіта - далеко не повне коло інтересів природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії. Історичний досвід діяльності вказаних товариств в межах регіонального самоврядування може бути спроектований на сучасність з врахуванням своєрідності формування суспільних відносин в Україні.

- Інформаційно-видавнича база, створена природничонауковими товариствами, в комплексі проблем охоплювала всі напрямки (від власне популяризаторського до глибоко наукового), а в організаційному відношенні - від видання поточної наукової і науково-популярної літератури до видань, що здійснювались спеціалізованим науковим видавництвом. Здійснення подібної діяльності можна розглядати як явище в культурному житті України, Російської імперії в цілому.

- Природничонаукові товариства Півдня України, Криму і Бесарабії представляли одну з найважливіших гілок організації науки і створили в пореформений час передумови для важливих відкриттів, зіграли суттєву роль в становленні плеяди видатних вчених, стимулювали науковий пошук, організацію наукових та просвітницьких установ, вищих учбових закладів, сформували «образ науки», який отримав світове визнання.

- В працях вчених, що були створені завдяки організаційно-науковій діяльності розглянутих товариств, знайшли відображення як традиційні, так і нові напрямки наукового пошуку. Значна частина цих досліджень раніше розглядалася поза контекстом організаційно-наукової діяльності природничонаукових

товариств, що не відповідає дійсному стану справ.

- Природничонаукові товариства Півдня України, Криму зіграли суттєву роль в екстремальні періоди вітчизняної історії, в роки кризи державного і суспільного життя, у зв'язку з проблемою збереження інтелектуального потенціалу суспільства. Значна їх роль і як автономних об'єднань, які були побудовані на демократичних засадах, в створенні морального клімату, збереженні наукового «етосу» в умовах народжуваної системи командно-адміністративного управління наукою.

- Широка постановка культурно-просвітницької діяльності і наукового пошуку в товариствах, їх значна роль в суспільному житті викликає необхідність при розгляді в багатоаспектному плані розвитку наукової думки в Україні, історії просвітницького руху, вивчення діяльності природничонаукових товариств України, створення і впровадження спеціальних міждисциплінарних курсів соціокультурного і соціотехнічного характеру як для гуманітарних, так і для природничонаукових та інженерних спеціальностей. У комплексі з науками історико-гуманітарного циклу ці предмети інтегруватимуться в єдиний культурологічний цикл, відтворюючий історію культури країни.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють другу половину XIX - початок XX ст. і позначаються трьома датами: 1861 р., коли в Києві відбувся перший в Російській імперії з'їзд дослідників природи і викладачів природничих наук; 1917 р. - рік корінної зміни політичної влади в країні і 1930 р., коли НТДП (останнє з розглядуваних товариств) припинило своє існування.

Структура дисертації. Праця складається з вступу, трьох розділів, кожний з яких включає відповідно 3, 2 і 1 глави, закінчення і переліку використаних джерел і літератури. Перший розділ охоплює становлення, розвиток і організаційно-наукові ас-

пекти діяльності товариств, другий розділ характеризує наукові дослідження, що проводилися в цих товариствах і їх наукову спадщину, а також культурно-просвітницьку діяльність. В третьому розділі розглянуто еволюцію природничонаукових товариств в нових історичних умовах (1917 - 1931). Робота містить 19 таблиць і 12 малюнків.

Апробація дисертації. Зміст окремих глав і наукових результатів дослідження, основні положення і висновки дисертації автором доповідалися і обговорювалися на декількох десятках наукових конференцій, семінарів, симпозіумів, нарад, конгресів (в тому числі і міжнародних) в 1986 - 1996 рр. Серед них Всесоюзна конференція з історії науки і техніки «В.І.Вернадський і вітчизняна наука» (Одеса, 1988), I - IV Всесоюзні наради «Товариства природознавців при університетах дореволюційної Росії» (С.-Петербург, 1989 - 1992), Міжнародний (XIII Київський) симпозіум «Сучасне наукознавство і перебудова радянської науки» (Київ, 1991), I Конгрес Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990), I Конгрес Республіканської асоціації українців і Республіканська науково-практична конференція «Україна і Росія» (Київ, 1990), Всесоюзна конференція «Фізика в системі сучасної освіти» (С.-Петербург, 1991), Міжнародна наукова конференція «Культура Півдня України» (Одеса, 1991), Республіканський семінар з історії фізико-математичних наук (Київ, 1992), Міжнародний (XIV Київський) симпозіум «Розвиток науки і перетворення в суспільстві: досвід, проблеми і стратегії» (Київ, 1992), Конференція, присвячена 125-річчю I-го Всеросійського з'їзду природознавців і лікарів (С.-Петербург, 1993), Всеукраїнська конференція «Українознавство і гуманізація освіти» (Дніпропетровськ, 1993), VI Всеукраїнська конференція «Розвиток українського краєзнавства у відродженні ду-

ховності, культури, багатовікових традицій України» (Луцьк, 1993), Міжнародна конференція «Українознавство і розбудова держави» (Київ, 1993), Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти» (Дніпропетровськ, 1994), Науково-краєзнавча конференція «Житомир в історії Волині і України» (Житомир, 1994), Міжнародна конференція «Образ науки і вчених, влади і суспільства: історична спадщина країн Балтії, України і Росії» (С.-Петербург, 1994), Міжнародна конференція «Українознавство: теоретико-методологічні та організаційні проблеми» (Київ, 1994), Міжнародна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського фізика і електротехніка Івана Пулюя (Львів, 1995), Міжнародна конференція «Регіональне та загальне в історії», присвячена 140-річчю з дня народження Д.І.Яворницького (Дніпропетровськ, 1995) та ін. Результати відображені більш ніж в сорока опублікованих працях, в тому числі трьох монографіях.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У вступі обґрунтовуються вибір теми, її актуальність, хронологічні рамки, формулюються мета і завдання дослідження, розкриваються новизна і практичне значення. Наведено оцінку історіографії проблеми і стану джерельної бази, представлено основні положення, що виносяться на захист, відомості про апробацію дисертаційної роботи.

Перший розділ «Природничонаукові товариства Півдня України, Криму і Бесарабії (Півдня Російської імперії): становлення і діяльність (дорадянський період)» складається з трьох глав. В главі I «Формування і основні етапи розвитку» головну увагу приділено аналізу передумов появи і законодавчих основ ді-

яльності цих товариств, процесу їх виникнення. Розглянуті географічне розташування, структура, динаміка зміни статутів, професійний і кількісний склад, особливості його територіального розподілу, джерела фінансування, роль місцевого самоврядування у розгортанні роботи товариств, їх громадсько-політичний вигляд.

Характерною особливістю процесу самоорганізації науки було те, що він охопив всю Російську імперію, причому часто ініціатива, що виходила з провінції, відкривала шлях найвизначнішим проявам діяльності наукового співтовариства. Дуже важливу роль в цьому процесі зіграли перші в імперії з'їзди природознавців в Києві у 1861 і 1862 рр. і перший загальноросійський з'їзд дослідників природи в С. -Петербурзі на рубежі 1867 - 1868 рр. Розглянуті основні напрями законодавчої політики царизму по відношенню до процесів самоорганізації науки, створення різноманітних громадсько-наукових об'єднань.

Найбільше з розглядуваних товариств - Новоросійське товариство дослідників природи - виникло наприкінці 1869 р. при Новоросійському (Одеському) університеті. В подальшому були організовані і інші товариства, найбільш значними з яких були Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб - 1890 р., Катеринославське наукове товариство - 1901 р., Бесарабське товариство дослідників і аматорів природознавства - 1906 р., Миколаївське товариство дослідників і аматорів природи - 1908 р., Кримське товариство дослідників і аматорів природи - 1910 р. Виникнення кожного з товариств мало свої особливості, які вплинули на час організації, склад і навіть привели до різних висновків істориків науки щодо дати заснування деяких з них. В роботі обґрунтовується, положення про те, що з юридичної точки зору днем заснування належить вважати дату затвердження

статуту незалежно від інших чинників.

Досліджені організаційна структура товариств, форми та умови членства в них, особливості обрання, склад і форми керівних органів і т. п. Зважаючи на те, що юридичною основою діяльності були статuti, проведено ретельний їх аналіз, розкрито вплив статутів на життя товариств, динаміка їх створення, затвердження, змін і т. п.

Статистичний аналіз територіального розподілу членів товариств, їх кількісного і професіонального складу, узагальнений в дисертації в діаграмах і таблицях, показав, що стійкою тенденцією до найбільш різких змін відзначались товариства з широким представництвом верств населення, що знаходились на різних соціальних рівнях - в першу чергу ККГК та КНТ. Найбільш стабільним був склад НТДП. Звертає на себе увагу широке коло професій, представники яких приймали участь в діяльності товариств. Вивчено чинники, що впливали на нього.

Природничонаукові товариства Півдня Російської імперії відзначались широким представництвом жінок. До 1917 р. членами НТДП були 24 жінки, першою з яких стала відомий зоолог Софія Михайлівна Переяславцева (з 1885 р.). Серед жінок, що активно працювали в товариствах, були відомі вчені, педагоги, громадські діячі: В. Ф. Пастернацька, О. М. Морозова-Попова (НТДП, ККГК), В. М. Сарандінакі, К. С. Іловайська (ККГК), М. П. Рашкович (БТДП), Н. Т. Яната (КрТДП) та ін. Значним у ряді товариств було залучення до діяльності учасників з інших місцевостей. В різні роки їх кількість досягала 33, 9% в НТДП, 34, 6% в ККГК, 32, 4% в КрТДП.

Організаційно-економічна сторона діяльності товариств була орієнтована на досягнення цілей, закладених в статутах. Проведений в динаміці за всі роки існування товариств аналіз ос-

новних джерел фінансування дозволяє розширити їх число. На противагу традиційному погляду, що склався в історико-науковій літературі, про переважне фінансування наукових товариств за рахунок членських внесків і приватних пожертвувань, в дисертації стверджується суттєве значення джерела доходів товариств у вигляді субсидій місцевих органів самоврядування, земств тощо.

За соціальним, релігійним, політичним складом товариства були неоднорідними. Однак відмітними рисами всіх членів товариств у більшості випадків при всій суперечливості політичних симпатій і антипатій були їх прогресивні устремління, бажання демократичних змін, спрямування до розповсюдження знань, до розвитку науки. Навіть це викликало конфліктні ситуації і приводило до репресій, яких зазнавали як товариства, так і окремі їх представники. Особливе загострення протистояння вчених і владних структур спостерігалось в роки підйому громадської активності. Товариства найчастіше не підтримували репресивні дії царської адміністрації, приймаючи інколи протилежні рішення. В цілому діяльність вказаних природничонаукових товариств розвивалася на тлі складних взаємовідносин із структурами влади, в першу чергу урядовими.

Глава 2 «Природничонаукові товариства як виявлення особливої форми організації науки» присвячена аналізу організаційно-наукових форм і методів діяльності товариств, що розглядалися, направлених на отримання кінцевого результату - наукового знання. Принципово важливою була консолідуюча роль НТДП, об'єднуючого не тільки співробітників університету, але взагалі представників широких кіл інтелігенції, в першу чергу Півдня України. Так, з 1872 по 1907 р. в «Записках НОЕ» кількість неуніверситетських авторів складала 46% і їх перу на-

лежало близько 33% всіх публікацій.

Однією з найбільш поширених форм організації наукових досліджень були експедиції і екскурсії. Їх широко використовували НТДП, БТДП, ККГК, КрТДП. В НТДП з 1869 по 1917 р. було здійснено > 270 наукових експедицій та екскурсій, в яких неодноразово приймали участь > ніж 90 вчених; в ККГК до 1914 р. було здійснено 156 екскурсій, з яких 20 були науковими, і т. п.

Одним з важливих завдань вказаних товариств було сприяння вченим. Форми підтримки були різноманітними - субсидії окремим членам товариств, фінансові витрати на проведення експедицій, публікацію наукових праць, подорожі за кордон, участь у з'їздах тощо.

Традиційною організаційною формою спілкування були збори, які вирізняла регулярність і значна кількість повідомлень і доповідей з фундаментальних питань природознавства. Згідно з нашими даними, в НТДП з 1870 по 1917 р. було зроблено не менше ніж 1121 повідомлення, відповідно 574 - по природничо-історичному, 512 - фізико-математичному, 20 - хімічному відділу. В БТДП з 1904 по 1914 р. відбулися 93 доповіді і повідомлення, в КрТДП з 1910 по 1915 р. - 59, в КГК-ККГК з 1890 по 1914 р. - 113, в МТАП з 1908 по 1914 р. - 97, в КНТ з 1901 по 1914 р. - > 176. Вказані товариства прагнули до надзвичайно широкого охоплення фундаментальних проблем (від природознавства до соціально-політичних).

Піклування про підготовку наукових кадрів знайшло втілення у широкому залученні товариствами (в першу чергу НТДП та БТДП) до дослідницької діяльності студентів. Саме субсидії НТДП допомогли розкритися таланту майбутніх відомих вчених М. І. Андрусова, В. С. Доктуровського, А. М. Криштофовича, О. О. Сапегіна, І. П. Хоменко, Є. В. Яцентковського та багатьох інших. Від-

повідним джерелом заохочення здібної молоді служили різні фонди: імені О.О.Ковалевського (НТДП), С.І.Іловайського (КГК), М.О.Дорошевського (БТДП) та інші. В НТДП декілька років присуджувалась премія за кращу наукову працю в Російській імперії в галузі зоології. Брали участь товариства і в створенні фондів інших природничонаукових товариств, в розробці положень про премії за наукові досягнення тощо.

Організаційною формою діяльності товариств було створення природоохоронних комітетів і комісій (НТДП, БТДП, КрТДП, ККГК). Вважається, що першим природоохоронним товариством в Україні, взагалі в імперії було Хортицьке товариство охоронців природи (1910). Але така діяльність проводилась Кримським гірським клубом ще наприкінці XIX століття, відповідно з статутом 1890 р., однією з цілей в якому оголошувалась «охрана редких горных видов растений и животных».

Чинниками, що сприяли консолідації вчених, виступали регіональні проблеми, вирішення яких вимагало організації наукових досліджень, їх комплексної постановки. Для Півдня України, Півдня Російської імперії серед значних проблем природничонаукового і прикладного характеру виділялись: всебічне вивчення лиманів (НТДП, Бальнеологічне товариство, ОВРПТ), розробка і практичне вирішення питань безпеки судноплавства на Чорному та Азовському морях (НТДП, ККГК, ОВРПТ), комплексне вивчення Бесарабії, Таврійської і Херсонської губерній (НТДП, БТДП), комплексні дослідження ґрунтів Катеринославської губернії (КНТ), організація глибоководних досліджень Чорного моря (НТДП, ІРГТ), наукові експедиції з геології і палеонтології (НТДП, БТДП) та ін. Практикувалось створення тимчасових колективів як особливої форми консолідації вчених, що об'єднували представників різних наукових напря-

мів з різних товариств - Лиманна комісія, Морське бюро, Природничо-історичне бюро і т.п. Товариства ставили питання не лише регіонального, але й більш широкого об'єднання вчених.

Посилення діяльності вчених товариств виявилось і в заснуванні і розвитку наукових і просвітницьких установ. До найбільш відомих належать Севастопольська біологічна станція (НТДП), Миколаївська станція шовководства (МТАП), Катеринославський природничо-історичний музей імені О.М.Поля (КНТ), Ялтинський природничо-історичний музей (ЯВКГК) та ін. Товариства допомагали діяльності існуючих установ - природничо-історичному музею Таврійського земства (КрТДП), Одеській зоологічній станції (НТДП) тощо.

Прогресивна направленість розглянутих організаційних форм наукового життя безумовна. Вони розширювали як матеріальну, так і кадрову базу наукової діяльності, можливості наукового пошуку і вирішення низки фундаментальних проблем.

В дисертаційній роботі ретельному аналізу піддано вузлові питання організації і діяльності наукових і просвітницьких структур, що пов'язані з розглянутими товариствами. Запропоновано новий, нетрадиційний погляд на концепцію переходу Севастопольської біологічної станції у відання Петербурзької Академії наук, що докорінно відрізняється від прийнятого в історико-науковій літературі. Вона базується на нових матеріалах, що дають можливість повною мірою оцінити не тільки дії О.О.Ковалевського, але й НТДП та відомих зоологів А.П.Богданова, К.Ф.Кеслера, І.І.Мечнікова в становленні діяльності СБС, на основі якої нині функціонує Інститут біології південних морів НАН України. Провідну роль в організації Катеринославського природничо-історичного музею імені О.М.Поля (зараз історико-археологічний музей імені Д.І.Яворницького, що є центром вив-

чення запорозької старовини) зіграло Катеринославське наукове товариство, яке спільно з земством ініціювало його створення і запрошення на посаду директора музею Д.І.Яворницького.

Особливий інтерес викликає організація з'їздів. Найбільш значним з проведених вказаними науковими товариствами був 7-й з'їзд дослідників природи і лікарів (1883), який був кроком вперед не тільки в науковому, але і в організаційно-науковому відношенні. Вперше реконструйовані події, що передували 12 з'їзду дослідників природи і лікарів, який повинен був відбутися в Одесі у 1904 р., розкрито причини, з яких цей з'їзд так в Одесі і не відбувся.

В культурному житті України, Росії і Бесарабії помітним явищем була видавнича діяльність природничонаукових товариств. Кожне товариство формувало своє певне коло питань, що стосувались інформаційно-видавничої діяльності, внаслідок чого була вироблена її усталена структура. Товариства пройшли шлях від публікацій інформативних матеріалів в виданнях інших товариств, вісниках земств, періодичній пресі загального призначення до створення власних різноманітних видань. Це були періодичні і неперіодичні видання; періодичні видання, що знаходилися в сфері впливу товариств, спільні видання з іншими товариствами і т.п. Характерною особливістю було прагнення друкувати крім фундаментальних наукових праць і матеріали досліджень, що відображували регіональну проблематику. Серед найбільш відомих видань були «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей», «Записки математического отделения Новороссийского общества естествоиспытателей» (НТДП); «Записки Крымского (Крымско-Кавказского) горного клуба» (КГК-ККГК); «Природа» (МТАП); «Труды Екатеринославского научного общества» (КНТ); «Труды Бессарабского общес-

тва естествоиспытателей и любителей естествознания» (БТДП); «Бессарабское сельское хозяйство» (БТДП, БТСГ); «Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы», «По Крыму» (КрТДП); «Вестник опытной физики и элементарной математики» (НТДП) і ін. Значного поширення набули неперіодичні видання товариств - монографії, словники, довідники, наукові збірники, окремі видання статей (НТДП, КНТ, КГК-ККГК, МТАП, КрТДП, БТДП). Особливо треба відзначити видавництво «Матезис», яке можна вважати найбільшим науковим видавництвом в Україні і Російській імперії та чи не найкращим за ретельністю добору і якістю книжкової продукції.

Багато видань були унікальними, єдиними в своєму роді, як наприклад видання ККГК з питань альпінізму або часопис «Бессарабское сельское хозяйство», який зіграв суттєву роль в розвитку сільського господарства. Унікальним і єдиним виданням в Україні і Російській імперії (до 1911 р.) був «Вестник опытной физики и элементарной математики». Часопис, редакція якого сформувалась на основі математичного відділення НТДП, зіграв видатну роль в розвитку викладання математики і фізики в середній школі, постановці нових наукових проблем, популяризації наукових знань. На його сторінках знаходили місце огляди праць Г. Герца, М. Кюрі, Г. Пуанкаре, І. П. Пулюя, Дж. Дж. Томсона і інших видатних вчених.

Детальне, ретельне дослідження, результати якого наведені в дисертації, дає повну картину інформаційного поля науки, яке було створене цими товариствами, і свідчить про наявність унікальної інформаційно-видавничої системи, що склалася в результаті діяльності згадуваних товариств. Зазначимо, що ряд видань не вдалося здійснити через фінансові труднощі.

Статистичний аналіз публікацій в виданнях товариств Півдня

України, Криму і Бесарабії дає виразне уявлення про напрямки досліджень, які проводили члени цих товариств. З 1872 по 1917 р. в «Записках НОЕ» і «Записках МО НОЕ» було опубліковано більше 500 праць 184 авторами. Переважаючими були публікації з ботаніки (14,2%), зоології (27,3%), геології (17,3%), фізико-математичних наук (18,2%); 57 праць опубліковано в «Трудах БОЕ», 44 - в «Записках КрОЕ» (до 1917 р.), 17 - в збірниках «По Криму».

Інформаційно-видавнича діяльність завжди зазнавала фінансових труднощів. На початку ХХ ст. в НТДП та КрТДП витрати на видавничу діяльність складали більше 50% загальних щорічних, в ККГК і БТДП - більше 25% (не враховуючи витрат на видання «Бессарабского сельского хозяйства», що проходили окремим параграфом). Все це неминуче призводило до внутрішніх конфліктів при розподілі коштів на видавничу і науково-дослідницьку діяльність. Взаємовиключні тенденції при складанні кошторисів особливо проявились в НТДП - найбільшому з природничонаукових товариств Півдня України. Відповідні розрахунки, таблиці, графіки, діаграми наведені в дисертації.

Незважаючи на фінансові труднощі видавнича діяльність природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії була значною, різноплановою, з широким спектром проблем, що розглядалися, з загальним напрямом від чисто просвітницького, науково-популярного до глибоко наукового, дослідницького, що принесло значні, а в багатьох випадках і основоположні наукові результати.

В главі 3 «Природничонаукові товариства Півдня України, Криму, Бесарабії і наукове співтовариство Російської імперії і Європи: організаційні і наукові аспекти» мова йде про те, яке місце товариства як форма самоорганізації науки, як гілка ор-

ганізації наукової діяльності займали в науковому співтоваристві і як будувалися комунікативні відносини між ними.

Південь Російської імперії при відсутності регулярної взаємодії і координації діяльності наукових товариств в країні в цілому можна розглядати як структурну одиницю, усередині якої певним чином були налагоджені взаємні зв'язки і планування спільної діяльності наукових товариств. Центром, ядром цієї структурної одиниці виступало Новоросійське товариство дослідників природи.

Діяльність природничонаукових товариств Півдня України, подає приклад нової форми структурування громадсько-наукових об'єднань. Представником нового типу громадсько-наукових організацій в Російській імперії, рідкісного в силу поліцейських заборон, слід вважати Кримсько-Кавказький гірський клуб, з розгалуженою сіткою відділень на території імперії і центрсм не в Москві або в Петербурзі, а в Одесі.

Проявляючи себе як особлива форма організації науки, всі ці товариства відзначались широкою комунікативністю, підтримували наукові контакти з більшістю подібних товариств і установ Російської імперії і Європи, використовуючи різні форми взаємозв'язків.

Важливою формою взаємовідносин з науковим співтовариством було формування інституту почесних членів, що складався з відомих вітчизняних та закордонних вчених, громадських діячів, мандрівників тощо. Визнанням наукових заслуг було в свою чергу неодноразове обрання почесними членами закордонних наукових товариств і установ членів згаданих природничонаукових об'єднань. Всі зазначені товариства приймали активну участь в обміні виданнями, причому коло кореспондентів було надзвичайно широким і різноманітним. Напередодні 1914 р.

НТДП брало участь в обміні з 232 науковими товариствами і установами Російської імперії та 198 подібними закордонними. Для ККГК відповідно - 56 і 74, БТДП - 41 і 20. Найбільш тісні зв'язки були з науковими установами Германії, Австро-Угорщини, Англії, Франції, США, Швеції. Результати відповідного аналізу наведені в дисертації у вигляді графіків, що наглядно ілюструють динаміку такого обміну.

Уплітаючись в повсякденне існування, всі ці та інші взаємозв'язки, контакти, комунікативні дії забезпечували товариствам визнання, сприяння і підтримку наукового співтовариства України, Російської імперії, усього світу.

Другий розділ «Наукова і культурна спадщина природничо-наукових товариств Півдня України. Криму і Бесарабії» складається з двох глав. В главі I «Внесок природничонаукових товариств Півдня Російської імперії в розвиток наук» відображені в цілому ті результати наукових пошуків, яким було дано поштовх діяльністю вказаних товариств, висвітлені маловідомі і неточно трактовані сторони їх наукової діяльності.

Аналіз розвитку наукових досліджень, переосмислення історико-наукового матеріалу, усвідомлення внеску дослідників природи, організаційно здійсненого через природничонаукові товариства, дозволяє утверджувати, що в нашій свідомості склався певний стереотип щодо цілковитої і безперечної ролі університетів і інститутів в організації наукових досліджень, яка привела до появи нових результатів. Така абсолютизація не завжди відповідає дійсності.

Значний вплив на розвиток математики і механіки мали праці, виконані в контексті діяльності НТДП. Особливо значні дослідження були проведені в галузі теорії аналітичних функцій, алгебри, геометрії, математичної логіки, механіки, історії ма-

тематики. Багато з доповідей, в першу чергу І. В. Слешинського, Є. Л. Буницького, В. Ф. Кагана, Д. А. Крижанівського, С. Й. Шапуновського, що вперше прозвучали на засіданнях товариства, дали поштовх новим напрямам досліджень. Саме в цьому першому математичному товаристві України творчі дискусії, постановка і обговорення нових математичних проблем, залучення до них широкого кола дослідників дали потужний імпульс виникненню і розвитку широко відомої в науковому світі одеської школи підвалин математики.

В галузі механіки з НТДП найбільш тісно була пов'язана наукова діяльність таких видатних вчених, як О. Д. Білімович, Х. І. Гохман, І. М. Занчевський, Д. М. Зейлігер, В. М. Лігін та ін. В виступах на засіданнях НТДП, публікаціях в «Записках МО НОЕ» вони розвинули низку основоположних ідей в галузі кінематики пласких шарнірних механізмів, теорії зубчатих передач, теорії просторового руху, неголомної механіки тощо.

Математичні секції інших природничонаукових товариств здійснювали в основному науково-популяризаторську роботу. З'являлись в них і оригінальні праці, наприклад спроби застосування законів математики до дослідження біологічних і психічних процесів (МТАП).

У другій половині XIX і на початку XX ст. членами НТДП було одержано низку важливих результатів в галузі фізики. Вони неодноразово обговорювались на засіданнях товариства, що передували публікаціям. Багато з праць були піонерськими, містили цікаві гіпотези, висновки, здогадки, відкривали шлях до розвитку нових напрямів в фізиці. Серед найбільш відомих фізиків були Г. Г. Де Метц, М. Д. Пильчиков, Г. Я. Точидловський, М. О. Умов, Ф. Н. Шведов та ін. Серед досліджень - визначення закону розподілу електричних струмів в довільно вигнутих

пластинах, праці, присвячені теорії розчинів, відкриття законів течії пластично-в'язкої рідини, перші в Україні дослідження рентгенівського і радіоактивного випромінювання, відкриття фотогальванографії і т. п.

Розв'язання багатьох фізичних задач тісно перепліталось з астрофізичними і астрономічними дослідженнями. Найбільш яскравими представниками цих наук були Ф. А. Бабичев, О. С. Васильєв, О. К. Кононович, О. Р. Орбинський (НТДП), О. К. Амафунський (БТДП), О. П. Ганський (НТДП, КГК) та ін. О. К. Кононович першим в Україні почав астрофотометричні дослідження і одним з перших в світовій науці застосував фотометричний метод для з'ясування фізичної природи планет. Він створив одеську астрономічну школу, вихованці якої плідно працювали в багатьох астрономічних обсерваторіях Російської імперії. Після смерті О. К. Кононовича (1912) в Одесі під керівництвом О. Я. Орлова сформувалась велика група нових дослідників - В. О. Альбицький, З. М. Аксентьєва, М. В. Васильєв, І. І. Вітковський, М. М. Ляпін, Д. В. Пясковський, М. С. Стойко-Радиленко та ін.

Одеський університет у другій половині XIX ст. був одним з найвідоміших центрів стереохімії. Значна кількість виконаних праць, в тому числі основоположних, пройшла апробацію на засіданнях НТДП, в його виданнях. Це дослідження П. Г. Мелікова будови, ізомерії, хімічних властивостей і перетворень неграничних кислот жирного ряду, В. М. Петрієва - властивостей ненасичених сполук, С. М. Танатара - геометричної ізомерії неграничних сполук, П. І. Петренка-Крітченка - просторових затруднень в хімії і т. п. Дослідженнями в галузі неорганічної і фізичної хімії займалися О. А. Веріго, П. Г. Меліков, П. М. Павлов, В. М. Петрієв, Л. В. Писаржевський, А. М. Саханов та ін. Дослідження, що мали більш прикладний характер, розвивали інші товариства:

використання соляних промислів (КГК, КрТДП) і т. п.

Значний внесок в розвиток різних напрямів геологічної науки належить членам природничонаукових товариств М. І. Андрусову, М. О. Головкинському, П. О. Двойченко, М. М. Клепініну, А. М. Криштофовичу, В. І. Крокосу, О. Ф. Лебедєву, Ф. С. Поручику, К. О. Пржемиському, Р. О. Пренделю, М. Д. Рудському, І. Ф. Синцову, М. Д. Сидоренко, І. П. Хоменко та ін.

Практично всі дослідники отримували від товариств субсидії і інші види допомоги. Кількість праць, що опублікована за результатами цих експедицій, обчислюється багатьма десятками. Основні результати, одержані дослідниками, відносяться до стратиграфії, мінералогії і петрографії, гідрогеології і інженерної геології, вивчення викопних флори та фауни, ґрунтознавства та геохімії.

Суттєві результати принесли експедиції, що субсидувало НТДП, в галузі вивчення стратиграфії і палеонтології неогенових відкладень. Представники одеської стратиграфо-палеонтологічної школи виділили в неогені цілу низку основних шарів та ярусів, описали ці структури, палеонтологічно обґрунтували їх відмінність, розробили нові теоретичні положення, провели дослідження палеоекологічного характеру. Відкриття і дослідження найбагатшої викопної фауни на Півдні України і в Бесарабії є в першу чергу справою дослідників природи (НТДП та БТДП). Важливі результати були одержані при проведенні гідрогеологічних досліджень. Це в першу чергу праці М. О. Головкинського, О. Ф. Лебедєва, І. Ф. Синцова (НТДП), Ф. С. Поручика (БТДП) та ін. Крім суто практичних даних з простягання водоносних горизонтів, їх використання для водопостачання, рекомендацій щодо боротьби з зсувами, обвалами, були обґрунтовані і нові теоретичні положення.

Значними були результати вивчення лиманів Причорномор'я, річних і морських терас, морських глибоководних експедицій. Більшість з них мали характер відкриттів і становили неоціненний внесок в океанографічні і морські дослідження.

В галузі фізичної географії виділяються дослідження школи О. В. Косовського. Він і його учні М. А. Аганін, О. В. Ігнат'єв, В. М. Оболенський, М. С. Панченко, П. Т. Пасальський, С. Г. Попруженко, Р. М. Савельєв, Г. Я. Точидловський провели ряд важливих досліджень: з вивчення України в кліматичному і метеорологічному відношенні, фізичної сутності метеорологічних процесів, земного магнетизму, атмосферної електрики тощо.

Відкриття світового рівня було зроблено Ф. Н. Шведовим в галузі дендрокліматохронології. Дендрометричний метод, запропонований ним, зараз розвинуто в цілий науковий напрям.

Активно вивчалися фізико-географічні особливості регіонів, які розглядалися в працях М. Г. Котельникова, Л. С. Пантелєєва, Я. Савченко (БТДП), І. Я. Акинфієва (КНТ), В. Г. Луньова, С. О. Мокржецького, М. М. Сарандінакі (КрТДП), В. І. Дмитрієва (КГК) та ін. Грунтово-геологічні дослідження проводились в НТДП, МТАП, БТДП, КНТ, КГК.

Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб успішно розвивав високогірні дослідження, альпінізм, вивчення льодовиків, геоморфології Криму, Кавказу і інших гір, складання карт гірських місцевостей, геологічні описи печер і т. п.

Одним з ведучих напрямків вивчення живої природи були зоологічні дослідження, які нерозривно пов'язані з іменами П. М. Бучинського, О. О. Браунера, О. О. Ковалевського, І. М. Крайського, М. Г. Лігнау, І. І. Мечнікова, С. О. Мокржецького, О. І. і Ф. Ф. Остерманів, В. Г. Плігинського, В. І. Шманкевича і багатьох інших. Порівняльно-ембріологічний напрямок розвивали

П. М. Бучинський, В. В. Заленський, С. Кушакевич, М. Морін, С. М. Переяславцева, В. М. Репяхов, М. Шульгін та ін.

Вагомий внесок світового значення було зроблено І. І. Мечніковим (НТДП) та І. Красильщиком (НТДП, БТДП) в прикладну ентомологію, в розвиток теоретичних і практичних питань захисту рослин. В цьому напрямку значні практичні результати одержали І. М. Відгальм (НТДП), І. Витковський, П. О. Забаринський (БТДП) та ін.

Широкий розвиток майже в усіх товариствах отримало вивчення ентомофауни. Дослідження О. О. Браунера, М. Зубовського, О. Зефірова, Є. Круликовського, Е. Міллера, С. О. Мокрецького, В. Г. Плігинського, О. М. Шугурова та інших мали систематичний та зоогеографічний характер. В галузі вивчення наземної фауни хребетних в товариствах працювали О. О. Браунер (НТДП, КрТДП, БТДП), О. Молчанов, В. Є. Мартіно, Д. О. Подушкін (КрТДП), О. І. і Ф. Ф. Остермани (БТДП), Л. Гармашов, Б. Л. Токарев (МТАП) та ін. Орнітологічні спостереження заклали підвалини зоогеографічного районування і започаткували фундаментальні дослідження орнітофауни Півдня України, Криму і Бесарабії. Одним з найбільш розвинутих в товариствах напрямків досліджень було вивчення плазунів та земноводних вказаних регіонів. За результатами досліджень були складені перші визначники цих тварин для Криму і степової смуги Європейської Росії та перші повні списки їх для Бесарабії.

Гідробіологічні дослідження залишили також ряд нових результатів з видового складу прісноводної, лиманної та морської фауни, умов її мешкання, розподілу в Чорному морі, питань культивування риби в прісних водоймищах і т. п. Виділяються праці П. М. Бучинського, О. О. Браунера, М. О. Гребницького, М. Ф. Калішевського, М. В. Куделіна, В. О. Клера, В. Б. Ле-

бедева, П. Мавродіаді, М. Є. Максимова, С. М. Переяславцевої, В. І. Шманкевича та ін. Останній є засновником експериментально-екологічного методу вивчення видоутворення.

В КГК та НТДП одержані нові результати при дослідженні печер, їх фауни та флори, що активно проводили О. Зайцев, М. Д. Лебедев, Я. І. Лебединський (КГК, НТДП), П. Г. Петров, М. Б. Соколовський (КГК), М. М. Новиков (КрТДП).

У товариствах розвивалися і мікробіологічні дослідження. Найбільшого поширення вони набули в НТДП та БТДП. Суттєвий внесок зробили Я. Ю. Бардах, Є. М. Брусиловський, Л. О. Бухштаб, О. С. Заславський, Л. О. Зільберберг, М. О. Єгуннов, І. І. Мечников, І. М. Красильщик, О. Г. Набоких та ін. Роботи, проведені в рамках комплексних досліджень лиманів, привели до виникнення нового напрямку (солонозерної мікробіології), започаткованого О. А. Веріго, який вперше вказав (18 жовтня 1885 р.) на роль мікроорганізмів в окислювальних процесах перетворення лиманної гряди.

На засіданнях НТДП знайшли відображення і видатні досягнення в галузі фізіології. Одеські праці І. М. Сеченова заклали міцну основу вчення про газу крові. Тут П. А. Спіро вперше висловив думку про реципрокні взаємовідносини між руховими сигнальними центрами, Б. Ф. Веріго виконав ряд важливих робіт з теорії імунітету, Д. С. Воронцов відкрив і обгрунтував низку нових явищ при вивченні електрограми серця жаби тощо.

Широко представлений в дослідженнях природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії ботанічний напрям. Дослідження в галузі систематики, флористики Херсонської, Таврійської, Київської губерній, Бесарабії, Криму, області Війська Донського, Кавказу, вивчення флори великих міст вели І. Я. Акинф'єв, А. І. Анищенко, Г. О. Боровиков, К. Л. Гольде,

В. М. Дмитрієв, О. С. Дойч, В. С. Доктуровський, М. М. Зеленецький, А. М. Криштофович, Є. Є. Ліндеман, І. В. Новопокровський, О. І. Петуніков, І. К. Пачоський, В. Ф. Пастернацька, М. К. Срединський, С. С. Станков, В. І. Талієв, О. С. Філярський, П. С. Шестериков, О. А. Яната та ін. Наслідком цієї діяльності став значний внесок в систематизацію флори, вивчення її розповсюдженості тощо.

Геоботанічні і ботаніко-географічні праці представлені дослідженнями лісів України, Криму і Бесарабії, які проводили І. Я. Акинфієв, С. О. Мокржецький, М. Л. Окиншевич, К. К. Сальмонович, І. К. Пачоський, С. Ф. Храмов, О. М. Шугуров. Низку серйозних праць виконали Д. А. Кожевніков та Г. А. Боровиков з вивчення анатомії, морфології і ембріології вищих рослин.

Значних успіхів досягнуто в дослідженнях нижчих рослин, що представлені працями М. К. Дорофєєва, І. Ф. Кошуга, К. С. Мережковського, Л. В. Рейнгарда, Л. А. Рішаві, М. К. Срединського, В. Ф. Хмелєвського, В. І. Шманкевича та ін. Ці праці розглядали різні групи водоростей і охоплювали широке коло питань: систематизацію, історію розвитку, морфологію, фізіологію тощо.

Мікологічні дослідження, започатковані в НТДП М. К. Срединським, розвивали Я. Я. Вальц, Ф. М. Каменський, І. М. Красильщик, І. І. Мечніков, В. Ф. Хмелєвський, які одержали ряд унікальних результатів. Вагомий внесок було зроблено і в вивчення лишайникової флори Л. А. Рішаві і М. К. Срединським, мохів Ф. М. Каменським, І. К. Пачоським, А. О. Сапегіним. Останній обґрунтував нові географічний і екологічний напрямки вивчення бріофлори Криму. Одними з ведучих були дослідження фізичної фізіології рослин, представлені працями Г. О. Боровикова, М. Вахтеля, Ф. М. Породко, Л. А. Рішаві, В. А. Ротерта та ін. В МТАП цікаві дослідження комахоїдних рослин проведені П. В. Крижев-

ським. Велику увагу, особливо в МТАП, КрТДП, ККГК, приділяли інтродукції і акліматизації лікарських трав, розведенню технічних культур для парфюмерної промисловості і т. п.

Надзвичайно широке охоплення проблематики, концентрування в рамках товариств спеціалістів з різних проблем розвитку органічної і неорганічної природи, можливість жвавого безпосереднього спілкування, прогресивний світогляд більшості членів товариств - все це дозволило досягнути видатних результатів (створити наукові школи, узагальнюючі праці, нові напрямки, висунути нові концепції) не тільки в традиційних галузях природничих наук, але й в нових напрямках знання.

Товариства, що розглядаються, вели дослідження і в таких галузях науки, як етнографія, медицина, педагогіка, соціологія, історія науки, психологія і психіатрія, археологія, літературознавство, філософія і т. п.

Істотні успіхи були досягнуті в галузі етнографічного вивчення південно-східної України (Катеринославське наукове товариство, Катеринославська вчена архівна комісія), Бесарабії (БТДП), Криму (КрТДП, КГК-ККГК).

Питання українознавства, в першу чергу створення української ботанічної термінології і вивчення народної ботанічної номенклатури, відображені в діяльності О. А. Янати (МТАП). Значні успіхи досягнуті в окремих напрямках медицини, психології, психіатрії (БТДП, КНТ). О. О. Говсеев, О. Д. Коцовський, А. О. Піснячевський, П. П. Тутишкін, І. К. Шептелич-Херцеско та інші зробили вагомий внесок в вирішення питань психофізіологічного дослідження дітей, лікування психічних захворювань, з'ясування психічного стану школярів тощо.

Значну увагу в товариствах приділяли теоретичним питанням економіки, соціології, політики, мовознавства, літературознав-

ства. В цих галузях знання плідно працювали М.В.Биков, О.Д.Коцовський, В.В.Курілов, В.І.Пічета, І.Б.Полонський, А.С.Синявський, Г.Г.Черніховський, А.М.Щукарев та ін.

Охоплювання різних напрямків вивчення природничих і гуманітарних проблем неминуче приводило товариства до наукового популяризаторства, просвітництва. Це було не випадковим явищем, тому що демократизація політичного життя в країні посилювала устремління широких мас населення до оволодіння основами наукових знань.

У другій главі «Культурно-просвітницька діяльність природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії» мова йде про маловивчені і маловідомі сторінки історії науково-просвітницького і культурно-освітнього руху, що одержав організаційне оформлення у відповідних параграфах статутів. У товариствах склалися певні форми науково-просвітницької діяльності: окремі лекції, цикли лекцій за науковими напрямками; курси, що об'єднували ці цикли в систему природничонаукової і гуманітарної освіти, народні університети, загальноосвітні курси за програмою початкової школи, народні читання тощо.

Найбільших успіхів в справі популяризації наукових знань через систему курсів лекцій досягло НТДП. Загалом ці курси, організацією діяльності яких займався спеціальний лекційний комітет, працювали з перервами близько 20 років, досягнувши найбільшого розвитку з 1895 по 1906 р. Систематичні курси зіграли важливу роль і в становленні вищої жіночої освіти на Півдні України. Практично НТДП створило певну систему вечірньої освіти, що не мала аналогів ні в Україні, ні в Російській імперії (фінансування, склад викладачів, професійний склад слухачів, стать, вік, організація занять, програми, предмети і кількість годин і т. п.).

науково-освітня діяльність активно велась і в інших природничонаукових товариствах. Систематичні курси лекцій за основними циклами природничих наук, а також і гуманітарних, організовувало КНТ. Вони діяли на протязі 6 років і за своїм характером були близькі до народних університетів. Заняття вели відомі вчені і педагоги: І. Я. Акинфієв, С. І. Гальперін, Л. Л. Іванов, О. Л. Караваєв, В. Г. Морачевський, В. В. Курилов, П. Г. Рубін, А. С. Синявський, О. М. Терпигорєв, І. М. Труба, Г. Г. Черніховський, Е. А. Штебер та ін.

Цикли систематичних лекцій з різноманітних питань природознавства, медицини, психології і т. п. займали велике місце і в діяльності БТДП. В МТАП багато уваги приділяли систематичним курсам лекцій з природознавства, історії фізики, садівництва, сільського господарства тощо. Лекції читали відомі місцеві вчені і педагоги: в МТАП - Г. І. Веревський, П. В. Крижевський, Я. Г. Рапопорт, М. І. Фадєєв, О. А. Яната та ін., в БТДП - М. Бабинін, М. В. Горонович, П. П. Тутишкін, Л. Халанай та ін. Активно працювала і лекційна комісія КрТДП, яка організувала курси лекцій з анатомії і фізіології людини, історії Землі, ботаніки тощо. Лекції читали Д. О. Благовещенський, М. І. Дубровський, С. О. Мокржецький, О. А. Яната та ін.

В деяких товариствах широкого розвитку набули спеціальні цикли лекцій і окремі лекції для робочих (КНТ, БТДП, КрТДП), причому КНТ часто влаштовувало їх в різних містах Півдня України, запрошувало лекторів з університетських міст тощо. У 1909 р. КНТ заснувало для робочих загальноосвітні курси за програмою початкової школи, проводило народні читання для дітей і дорослих. Ці читання відвідали десятки тисяч слухачів. Відповідні регулярні читання з природознавства для дітей були започатковані МТАП.

Природничонаукові товариства Півдня України, Криму і Бесарабії особливу увагу звертали на розробку проблем шкільної і позашкільної педагогіки, практичну реалізацію нових педагогічних ідей. Педагогічні відділи та комісії працювали в НТДП, БТДП, КрТДП, КНТ, МТАП. Вони внесли немало нового в шкільне викладання. Це і створення шкільних пересувних музеїв та дослідних ділянок, проведення освітянських екскурсій, навчання методам гербаризації рослин, підготовка і застосування нових фізичних приладів, організація позашкільних читань з природознавства, екскурсії для вчителів тощо.

Видатну роль в розповсюдженні нового екскурсійно-лабораторного методу викладання природознавства зіграли як природничонаукові товариства Півдня України, так і їх окремі представники, такі, наприклад, як І. Я. Акинфієв, що започаткував цей метод ще на початку 80-х років XIX століття. НТДП і КГК-ККГК створили вперше в Україні і в Російській імперії (нарівні з Київським Орнітологічним товариством) в травні - червні 1916 р. курси для підготовки керівників шкільними природничо-історичними екскурсіями. Неточним у зв'язку з цим уявляється твердження авторів «Очерков истории школы и педагогической мысли в СССР», що курси по запровадженню екскурсійно-лабораторного методу викладання, організовані в Естонії влітку 1916 р., були першими в Російській імперії. На курсах, започаткованих НТДП та ККГК, заняття вели провідні вчені-природознавці Б. Б. Гриневецький, О. М. де Рібас, В. В. Лебедєв, М. Г. Лігнау, О. І. Набоких, Г. І. Потапенко, Г. Я. Точидловський, Д. К. Трет'яков, М. Д. Сидоренко (НТДП) та ін.; М. В. Маракуєв, В. Ф. Пастернацька, О. М. Попова-Морозова, О. Р. Прендель, Г. І. Танфіл'єв та ін. (ККГК).

В постановці екскурсійної діяльності в Україні і Російській ім-

пері Кримсько-Кавказький гірський клуб займає особливе місце. Він вперше, починаючи з 1890 р., поставив екскурсійну діяльність на міцну організаційну основу. Організація екскурсій для учнів всієї Російської імперії, система пілг, створення притулків, охорона рідкісних природних пам'яток і т.п. перетворили ККГК в установу, визнану і за кордоном.

Суттєву роль в культурологічному процесі зіграли і різні виставки, які започатковували товариства: природознавчі (МТАП, КГК-ККГК), художні (КНТ), етнографічні, фотографічні (КрТДП) та ін. Вони ставали підґрунтям, на якому виникали культурні установи, як, наприклад, художні виставки КНТ, що переросли в Художній музей, який функціонує і сьогодні. Природознавчі виставки МТАП активно пропагували українську ботанічну термінологію, фотовиставки знайомили з творчістю українських, російських, європейських майстрів тощо.

Биття пульсу громадського життя завжди відчувалось в діяльності товариств. Воно знаходило свої прояви в святкуванні знаменних дат життя і творчості українських, молдавських, російських, європейських вчених і представників мистецтва, діячів культури, різного рода пожертвуваннях, заснуванні премій, участі в організації медичної допомоги тощо. Нерідко ці дії наштовхувались на опір влади, як, наприклад, святкування ювілею М.І.Пирогова (НТДП, БТДП), 100-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка (КНТ) і т.п.

Вища освіта також була предметом діяльності наукових товариств, які використовували будь-яку можливість для її розвитку. При активній участі членів НТДП були створені Вищі жіночі курси в Одесі (1906), членів КНТ - Вищі жіночі курси в Катеринославі (1916), відділень ККГК в Феодосії та Ялті, КрТДП - Таврійський університет в Криму (1918). Всі ці дії здійснювались у

тісному співробітництві з іншими громадсько-науковими об'єднаннями, вищими учбовими закладами, органами місцевого самоврядування.

Третій розділ «Еволюція природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії у 1917-1931 рр.» містить одну главу «Організація роботи в нових історичних умовах (1917 - 1931)», в якій розглянуті кризові явища, що виникли в діяльності природничонаукових товариств у зв'язку з першою світовою і громадянською війнами, та еволюція громадсько-наукових об'єднань в наступні роки. В умовах розвалу державних інститутів важливу роль в збереженні наукового потенціалу стала відігравати наукова громадськість. Високий ступінь структурування товариств, багатий досвід науково-організаційної діяльності, наявність значної кількості інтелігенції, студентства, що поповнювалась біженцями, певні можливості контактів з закордонними вченими - все це створювало на Півдні України під час громадянської війни передумови для збереження і організації наукової діяльності, вищої освіти, наукового потенціалу. При активній участі громадсько-наукових структур на Півдні України і в Криму виникають Одеський політехнічний інститут, Таврійський університет, інші наукові і учбові заклади. Навколо Таврійської наукової асоціації, що виникла весною 1917 р., концентруються всі наукові сили Криму.

Важливу роль в об'єднанні природознавців України на цьому етапі зіграв і з'їзд-нарада дослідників природи України, проведений за ініціативою Українського наукового товариства, який відбувся в серпні 1918 р. в Києві. В роботі наради приймали участь і представники НТДП, КрТДП, МТАП.

В 20-ті роки після утвердження Радянської влади наукові товариства України вступили в новий етап свого розвитку. У 1921 -

1922 рр. Наркомос провів інвентаризацію наукових товариств, видав нове положення про умови реєстрації і перереєстрації. В загальному потоці проходять перереєстрацію і природничо-наукові товариства Півдня України, змінюючи свої назви відповідно до вимог часу. Уже тоді назви ряду товариств, що містили слова «університет», «філософське» і т.п., викликали гостру реакцію несприйняття у влади. Так зникло з списків і Катеринославське наукове товариство, залишилися Миколаївське товариство дослідників природи (бувше МТАП) та Одеське товариство дослідників природи (бувше НТДП). Товариства, що знаходились на території інших республік, або зникли (БТДП), або теж пройшли процедуру перереєстрації (КрТДП).

Жодне з товариств, що залишилися, вже не змогло досягнути масштабів дореволюційної діяльності. Основна причина вбачається в байдужості державних структур, зникненні фінансової підтримки земств, інших органів самоврядування, які пішли в минуле, вже тоді позначеному прагненні до централізації науки і адміністративного керування нею. Навіть в цих умовах НТДП продовжувало свою діяльність і поступово почало поновлювати і розвивати свій організаційний та науковий потенціал.

У 1928-1931 рр. розпочалося формування нового образу науки в Україні. Система усталених природничонаукових об'єднань, що існували навіть при наявності альтернативних ідеологізованих структур, продовжувала зберігати певну самостійність, автономність, незалежність від ідеологічних настанов, забезпечувала збереження наукового етосу. Тому зведення нанівець товариств з сильними демократичними традиціями ставало логічним завершенням ідеологічного тиску на наукову інтелігенцію. Конкретні документи, акти, постанови, що підтверджують факт ліквідації розглянутих товариств, в літературі не наводять-

ся. Відомим є тільки рішення листопадової сесії ВУАН 1930 р. про розпуск місцевих наукових товариств, що входили в її систему. Вірним здається підхід, згідно з яким основною причиною зникнення цих товариств розглядається прагнення до адміністративного керування наукою, її концентрації. Однак навіть у 1928-1929 рр. мова ще не йшла про їх розгін, а лише про те, якою може бути їх роль в здійсненні планового реконструктивного будівництва і як в зв'язку з цим треба провести їх реорганізацію. Обговорення йшло на різних рівнях. Тому екстерналістський підхід до оцінки ситуації потребує підсилення конкретними документами, що дозволяють висловити більш обґрунтовані висновки.

Такими документами може виступати ціла низка відповідних постанов адміністративних і партійних структур, з яких, на наш погляд, найбільш руйнівною для товариств була постанова ЦК КПБ(у), що вийшла на початку 1930 р. Цією постановою одностаночно запроваджувались партійне керівництво науковою роботою як органічною складовою всієї партійної роботи, періодична звітність всіх наукових товариств перед парторганізаціями, проведення виборів керівництва товариств під безпосереднім наглядом партії з призначенням для цього відповідних партійних комісій, аналогічне керівництво з'їздами тощо.

Ця постанова, що укладала наукове життя в жорстке прокрустове ложе ідеологічних настанов партії, стала згубною для товариств. Можна вважати, що вона послужила причиною самозгасання, саморозпуску, самоліквідації багатьох з них.

Значна кількість наукових товариств (в тому числі і природничонаукових товариств Півдня України) виявилась непотрібною в ідеологізованій системі науки, що складалася і що була направлена в першу чергу на вирішення конкретних виробни-

чих завдань п'ятирічок. В цей період основними стають жорсткі адміністративні і партійні методи організації науки, що виключали демократизм, самодіяльність, самоорганізацію і самоуправління в наукових товариствах.

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

1. Природничонаукові товариства Півдня України, Криму, Бесарабії (Півдня Російської імперії) представляють високоорганізовану систему, яка може служити відображенням, моделлю структури громадсько-наукових об'єднань. Об'єднані територіально, знаходячись в умовах унікальної сполучуваності різних географічних зон (морської, степової, лісостепу і гірської) в центрі економічно розвинутих областей, в яких інтенсивно формувалися капіталістичні відносини, ці товариства є репрезентативними у розумінні виділення і вивчення найбільш характерних рис розвитку природничонаукових об'єднань в цілому.

2. Особливістю, що була притаманна науковій громадськості цього регіону, був пошук нових форм організації, що в підсумку дало приклад нової форми структурування інтелігенції: товариство з численними відділеннями (філіями) в усій Російській імперії, але з центром не в Петербурзі чи в Москві, а в одному з міст Півдня України - Одесі.

3. Природничонаукові товариства Півдня Російської імперії можна розглядати як певні «центри кристалізації» наукової думки, навколо яких концентрувались, об'єднувались, інтегрувались різні напрямки науково-дослідницької і просвітницької діяльності інтелігенції, причому не тільки даного регіону.

4. В колі розглянутої групи товариств виділялось Новоросійське товариство дослідників природи, створене у 1869 р. при Новоросійському (Одеському) університеті, в сфері впливу якого

в більшій або меншій мірі знаходились всі інші природничонаукові товариства Півдня України, Криму і Бесарабії.

5. До особливостей діяльності природничонаукових товариств цього географічно обширного і різноманітного за природними умовами регіону відноситься активна участь у вирішенні регіональних проблем які переростаючи в загальнодержавні, відкривали простір для наукового пошуку. Причетність до вирішення регіональних проблем багато в чому зумовила характер взаємовідносин з владними структурами, в першу чергу місцевого самоврядування. Фінансова підтримка останнього стала потужним стимулюючим чинником розвитку товариств, який раніше в історико-наукових дослідженнях мало враховувався.

6. Відмінними рисами природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бесарабії були їх діяльність в галузі популяризації науки, звернення до широких народних мас, формування нових напрямків наукового просвітництва. Жодне з товариств дослідників природи в Україні і жодна «співдружність» подібних товариств не здійснювали в цілому такої обширної природничонаукової і просвітницької діяльності. Значною є роль більшості з розглянутих товариств (КрТДП, ККГК, КНТ, МТАП, БТДП) в справі вивчення матеріальної і духовної культури українського, молдавського, татарського народів.

7. В діяльності розглянутих природничонаукових товариств одними з перших стали виявлятися об'єднуючі тенденції в справі організації наукової роботи, її плануванні і здійсненні, що знайшло своє відтворення в виділенні пріоритетних напрямків наукових досліджень, організації перших комплексних експедицій, кооперуванні досліджень з іншими природничонауковими товариствами як даного регіону, так і Російської імперії.

8. Природничонаукові товариства Півдня України зіграли на-

йважливішу роль в організації науково-дослідних та просвітницьких центрів, відомих не тільки в Україні, але й за кордоном. Серед них Севастопольська біологічна станція, Катеринославський історико-археологічний музей імені О. М. Поля.

9. Підхід, що досить довгий час існував в історико-наукових дослідженнях, у відповідності з яким в основному вивчали форми організації науки, що відбивали централізований, державний характер (Академія наук, університети, інститути, лабораторії), створив стереотип, згідно з яким громадсько-науковим об'єднанням не надавалося важливого значення в загальній структурі організації науки. Проведене дослідження переборює неточні і невірні положення щодо організаційно-наукової і дослідницької діяльності, що виникли в зв'язку з цим (процес переходу СБС у відання Академії наук, хронологічні рамки діяльності ряду товариств; питання, пов'язані з новими науковими результатами тощо).

10. Винятковою за своїм характером була потужна інформаційно-видавнича база, створена товариствами. В комплексі вона була своєрідним унікальним явищем, системою, яка забезпечувала: видання, що здійснювались самими товариствами і в співдружності з іншими; часописи, наукове керівництво якими здійснювали ці товариства; випуск книжкової продукції видавництвом наукової, науково-популярної і навчальної літератури «Матезіс». Широко практикувалась публікація путівників, мо-нографій, довідників, карт, окремих випусків статей і іншої різноманітної наукової і науково-популярної літератури.

11. Найважливіші відкриття, нові напрямки в природознавстві, педагогіці, становлення видатних вчених багато в чому були стимульовані організацією наукових досліджень в товариствах Півдня України, Криму і Бессарабії. З ними нерозривно пов'яза-

ні імена українських, російських, молдавських вчених І. Я. Акинфієва, О. О. Браунера, П. М. Бучинського, О. П. Ганського, М. О. Головкинського, В. В. Заленського, В. Ф. Кагана, О. О. Ковалевського, К. Ф. Казіміра, Ф. М. Каменського, В. В. Курилова, І. М. Красильщика, О. В. Клосовського, О. Д. Коцовського, В. М. Лігіна, І. І. Мечнікова, М. К. Могилянського, П. Г. Мелікова (Мелікашвілі), С. О. Мокржецького, Я. П. Новицького, О. І. Набоких, Ф. Ф. Остермана, І. К. Пачоського, В. Ф. Пастернацької, С. М. Переяславцевої, М. Д. Пильчикова, П. І. Петренка-Критченка, В. М. Петрієва (Петріашвілі), В. А. Ротерта, А. С. Синявського, О. Ф. Стурта, І. М. Семенов, П. А. Спіро, Г. І. Танфіл'єва, П. П. Тутишкіна, М. О. Умова, Л. С. Ценковського, С. О. Шатуновського, І. К. Шептелич-Херцеско, Ф. Н. Шведова, О. А. Янати і багатьох інших.

12. В рамках діяльності природничонаукових товариств, крім традиційних, виникли і нові наукові напрямки. Серед них зоогеографія України і Бесарабії (О. О. Браунер), еколого-експериментальне вивчення видоутворення (В. І. Шманкевич), біологічні засоби боротьби зі шкідливими для сільського господарства комахами (І. І. Мечніков, І. М. Красильщик), солоньозерна мікробіологія (О. А. Веріго), дендрокліматохронологія (Ф. Н. Шведов), палеозоологічні дослідження України і Бесарабії (І. Ф. Синцов, М. І. Андрусов, В. Д. Ласкарьов, М. В. Горонович, І. П. Хоменко та ін.), альпінізм і високогірні дослідження (Кримсько-Кавказький гірський клуб), теоретичні і практичні підвалини магніторозвідки (П. Т. Пасальський), нові напрямки вивчення підвалин математики (В. Ф. Каган, І. В. Слешинський, С. О. Шатуновський), метеорологія та кліматологія України (О. В. Клосовський) і багато інших. Недивно, що природничонаукові товариства одержали визнання світового і вітчизняного співтовариства, підтримували з ним контакти, надзвичайно широкі за своїм

масштабом.

13. Значною є роль природничонаукових товариств Півдня України, Криму в збереженні наукового потенціалу в 1916 - 1922 рр., коли трагічні політичні події поставили систему освіти і науки на межу руйнування. В цей час визначились і внутрішні тенденції в організації науково-дослідної роботи з виникненням нових структур - інститутів, лабораторій і т. п. Вже в переддень 1917-1918 рр. було позначено шляхи перебудови, в яку органічно входила б і діяльність наукових товариств. Зміна політичної влади привела до появи нового, ідеологічного чинника, який став руйнівним для наукових товариств, що збереглися і існували в перше десятиріччя після 1917 р. Нові товариства, що створювались на ідеологізованій основі, практично були позбавлені тих переваг, які вирізняли їх як особливу форму організації науки.

14. В сучасний момент відроджується інтерес до організації нових громадсько-наукових структур і поновлення діяльності тих, що існували. Досвід діяльності природничонаукових товариств Півдня України, Криму і Бессарабії як невід'ємної частини загального культурологічного процесу, як особливої форми організації науки може бути корисним для прогнозування тенденцій розвитку таких структур в нових соціально-економічних умовах. Постановка проблем організації і діяльності природничонаукових і загалом громадсько-наукових і просвітницьких об'єднань в рамках історії культури України, загальної історії є необхідною ланкою в осмисленні процесу становлення громадянського суспільства в Україні.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Естественнаучные общества Юга Российской империи второй половины XIX - начала XX в. - Днепропетровск, 1994. - 232 с.
2. История Днепропетровского университета / Отв. ред. В. Ф. Присняков. - Днепропетровск: ДГУ, 1993. - Разд. I. - С. 3-76.
3. Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / Під ред. А. З. Москаленка, О. Ф. Коновця. - К.: Хрещатик, 1992. - І. Я. Акинфієв - вчений і популяризатор природознавчих наук. - С. 69-75.
4. Создатели новой техники в Украинской ССР / Отв. ред. В. И. Оноприенко. - К.: Наук. думка, 1991. - Гл. II, 52: Матвеева Л. В., Савчук В. С. Ученый-металлург П. Г. Рубин. - С. 73-86.
5. Андрей Эдуардович Малиновский (1884 - ?) // Очерки истории естествознания и техники. - К.: Наук. думка, 1989. - N 36. - С. 124-128: Далі: ОИЕТ.
6. Развитие физики на Днепропетровщине в 1917 - 1928 гг. / В. С. Савчук, Е. К. Ефремова // ОИЕТ. - К.: Наук. думка, 1989. - N 37 - С. 23-28.
7. Перші астрономічні дослідження на Катеринославщині / В. С. Савчук, Г. В. Довченко // Збірник доповідей обл. наук.-практ. конф. з істор. краєзнавства. - Дніпропетровськ, 1990. - С. 88-91.
8. Проблема преемственности в науке и технике: общества, школы, идеи // Мат. Межд. (XIII Киевского) симпозиума по науковедению и научно-техническому прогнозированию «Современное науковедение и перестройка советской науки». Ч. 3. Проблемы истории науки и техники. - К.: Наук. думка, 1990. - С. 123-125.
9. Діяльність І. Я. Акинфієва в катеринославських науково-природничих товариствах по вивченню та охороні рослинного світу / В. С. Савчук, О. Д. Гончар // Рослинний світ України та його охорона. - К.: КДП, 1990. - С. 14-20.
10. У истоков Украинской ассоциации физиков (Из переписки А. Г. Гольдмана и Г. Г. Де Метца) // ОИЕТ, - К.: Наук. думка, 1991. - N 39. - С. 72-78.
11. Флорист, дослідник, педагог // Рад. школа. - 1991. - N 8. - С. 61-64.
12. К истории организации Екатеринославского университета и его естественнаучных факультетов // ОИЕТ. - К.: Наук. думка, 1991. - N 40. - С. 38-51.
13. О роли курсов «История физики» и «История техники» в гуманизации преподавания фундаментальных и технических дисциплин / В. С. Савчук, С. П. Юдин // Гуманітарні проблеми освіти. - Дніпропетровськ, 1992. - С. 144-148.
14. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи // Вопросы истории естествознания и техники. - М.: Наука, 1992. - N 1. - С. 61-65. - Далі: ВИЕТ.
15. К истории изучения деятельности научных обществ Приднепровья // История общественной мысли России и Украины XVII - начала XX в. - Днепропетровск, 1992. - С. 105-111.
16. Культурно-просвітницька діяльність Миколаївського товариства аматорів природи на початку XX ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. - Дніпропетровськ, 1993. - С. 187-193.

17. Курс «История физики» - необходимый элемент двухступенчатой системы подготовки специалистов // В. С. Савчук, С. П. Юдин // Проблемы педагогики высшей школы. - Днепропетровск, 1992. - С. 51-55.

18. До історії виникнення Катеринославського наукового товариства // Укр. іст. журн. - 1993. - № 10. - С. 118-121.

19. Діяльність П. М. Бучинського у Новоросійському та Кам'янець-Подільському товариствах природознавців // Культура Поділля: історія і сучасність. Мат. другої наук.-практ. конф. присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. - Хмельницький, 1993. - С. 240-242.

20. Общественнонаучные организации и региональные проблемы: опыт отечественной истории // Наука и культура региона: концепции развития. - Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1993. - С. 47-64.

21. Екатеринославское отделение Русского технического общества: основные направления и итоги деятельности // ОИЕТ. - 1994. - № 41. - С. 87-101.

22. Культурная революция на Украине и научные общества // ВІЕТ. - М.: Наука, 1995. - № 1. - С. 81-91.

23. Новоросійське товариство дослідників природи - центр наукової та просвітницької діяльності Півдня України // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія і філософія науки і техніки. - Дніпропетровськ, 1994. - Вип. 1. - С. 73-83.

24. И. И. Мечников и Новороссийское общество естествоиспытателей // Илья Мечников - великий сын Украины и человечества. Докл. науч. конф., посв. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. - Одесса, 1995. - С. 72-78.

25. Новороссийское общество естествоиспытателей и европейское научное сообщество (1869 - 1930) // История науки и техники: Проблемы и перспективы. - М., 1995. - С. 65-66.

26. Екатеринославское научное общество (к истории вопроса) // Общества естествоиспытателей при университетах до-революционной России: к 125-летию начала деятельности. - Л., 1990. - С. 29-33. - (Препринт/АН СССР. Ленинградское отделение ИИЕТ: № 8).

27. Общественнонаучные организации и проблема сохранения научного потенциала общества: опыт отечественной истории (1916-1922 гг.) // Мат. Межд. (XIV Киевского) симпозиума по науковедению и научно-техническому прогнозированию «Развитие науки и преобразования в обществе: опыт, проблемы и стратегии». К.: Наук. думка, 1993. - С. 36.

28. Общество содействия успехам естественно-математических и технических наук при Екатеринославском высшем горном училище // Мат. науч. конф. мол. ученых: К., 1991. - С. 102-103.

29. До питання про популяризаційну діяльність вчених-природознавців України в дореволюційній періодичній пресі // Українська журналістика-90. Тези допов. II Респ. наук.-практ. конф. - К., 1991. - С. 16-18.

30. Історико-наукові проблеми в учбовому процесі вищої школи // Українознавство та гуманізація освіти: Тези допов. Всеукр. наук.-практ. конф. - Дніпропетровськ, 1993. - Ч. I. - С. 134-136.

31. Видатні діячі Катеринославського наукового товариства як краєзнавці (матеріали до персоналій І. Я. Акинфієва та Я. П. Новицького) // Мат. VI Всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С. 259-260.

32. Наукові товариства в контексті історико-наукових досліджень // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти. Тези Всеукр. наук.-метод. конф. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 74-75.

33. К истории развития представлений о кинетической теории газов проф. Ф. Н. Шведовым / Г. В. Довченко, В. С. Савчук // Там же. - С. 139-140.

34. Житомир і Волинь у творчості природознавців Півдня України другої половини XIX - початку XX ст. // Житомир в історії Волині та України. Тези Всеукр. наук.-практ. конф. - Житомир, 1994. - С. 176-178.

35. І оживе минуле / Микола Чабан. Вічний хрест на грудях землі. - Дніпропетровськ, 1993. - 104 с. // Дніпропетровський університет. - 1994. - 15 червня.

36. Прилади І. П. Пулюя і їх використання фізиками України // Міжн. наук. конф. присв. 150-річчю від дня народження видатного українського фізика і електротехніка Івана Пулюя. Львів, 23 - 26 травня 1995 р. - Львів, 1995. - С. 39-40.

37. Д. І. Яворницький і Катеринославське наукове товариство // Міжнародна конференція «Регіональне та загальне в історії» присвячена 140-річчю з дня народження Д. І. Яворницького. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 5-8.

АННОТАЦІЯ

Савчук В. С. Історико-научний аналіз діяльності естествонаучних обществ Юга України, Крима и Бессарабии: вторая половина XIX - начало XX века.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальностям 07.00.07 - история науки и образования, и 07.00.01 - история Украины, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1996.

Диссертация является рукописью, в которой представлены результаты историко-научного анализа формирования и основных этапов развития научной и просветительской деятельности естествонаучных обществ Юга Украины, Крима и Бессарабии (Юга Российской империи). Установлены основные закономерности развития естествонаучных обществ как особой формы организации науки, изучены научное и культурное наследие, деятельность и эволюция обществ в период становления командно-административной системы управления наукой

в Украине (20-е годы XX столетия). Исследование базируется на документах и архивных материалах, в своем большинстве впервые включаемых в научный оборот.

Ключові слова: історія науки, Україна, Російська імперія, наукове співтовариство, організація науки, природничонаукові товариства, наука, освіта, просвітництво.

ANNOTATION

By «Historical research of the activities of natural science Societies in the South of Ukraine, Crimea and Bessarabia: (the second half of the XIX - the beginning of the XX th century)».

The thesis is for a doctor's historical sciences on speciality 07.00.07 - History of Sciences and Education and 07.00.01 - History of Ukraine, Dniepropetrovsk State University, Dniepropetrovsk, 1996.

The form of the thesis is a manuscript. It presents the results of an investigation dealing with organisation and the main stages of development of scientific and educational activity of the scientific societies of the South of Ukraine, Crimea and Bessarabia (the South of Russian Empire). Main regularities of the development of scientific societies as a specific form of organisation of sciences were determined. Scientific and cultural heritage, the activity and evolution of the societies during the period of setting an authoritarian system to control science in Ukraine (the twenties, XX century) were studied. The investigation is based on the documents and archival sources that have never been involved into scientific circulation.

Key-words: history of science, Ukraine, Russian Empire, scientific community, organisation of science, scientific societies, science, culture, education.

Відповідальний за випуск В.С.Савчук

Підписано до друку 26. 02, 1996 р. Формат 60х84 1/16. Обсяг 2 ум.
др. арк. Замовлення № 526 . Тираж 110 прим.

Роталпринт ДДУ, 320050, м. Дніпропетровськ, вул. Казакова, 46.

в Украине (20-е годы XIX столетия). Исследования базируются на документах и архивных материалах, а также на собственном опыте автора, включенном в научный оборот.

Ключевые слова: История науки, Украина, Российская империя, научное общество, образование, естественные науки, природно-научные сообщества, наука, общество, просвещение.

ABSTRACT

The author presents the results of his research on the development of scientific societies in the South of Ukraine - Crimea and Bessarabia (the second half of the XIX - the beginning of the XX century).

The thesis is for a doctor's historical sciences on specialty 07.00.07 - History of Sciences and Education and 07.00.01 - History of Ukraine, Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, 1998.

The form of the thesis is a monograph. It presents the results of a research dealing with organization and main stages of development of scientific and educational activity of the scientific societies of the South Ukraine, Crimea and Bessarabia (the South of Russian Empire). Main regularities of the development of scientific societies and of their stages in the process of scientific societies as a specific form of organization of sciences and culture are outlined. The author also outlines the main stages of development of scientific societies in the period of their existence in the South of Ukraine (the second half of the XIX century). The research is based on the documents and archival sources that have never been used in the scientific literature.

Ключевые слова: История науки, Украина, Российская империя, научное общество, образование, естественные науки, природно-научные сообщества, наука, общество, просвещение.

Ключевые слова: История науки, Украина, Российская империя, научное общество, образование, естественные науки, природно-научные сообщества, наука, общество, просвещение.

400002

AB 34.263